

دهنگسازیی نافه رههنگی له زمانی کوردیدا

پ.ی.د. عادل رهشید قادر
بهشی زمانی کوردی
کۆلیژی پهروهردی بنهردی
زانکۆی سلیمانی
adil.qadr@univsul.edu.iq

م.رهبین خالد خضر
بهشی زمانی کوردی
کۆلیژی پهروهردی
زانکۆی سهلاحهددین / ههولێر
rebin.khdir@su.edu.krd

پوخته

ئهم توێژینهوهیه به ناویشانی (دهنگسازیی نافه رههنگی له زمانی کوردیدا) یه "ئهم توێژینهوهیه، له تیزی دکتورای توێژهروه ههلهینجراوه"، سنوری لیکۆلینهوهکه له چوارچیوهی دیالیکتی کرمانجی ناوهراست دایه، بۆیه نمونهی پیویست بهگۆیرهی تهوهرهکانی بابهتهکه له چوارچیوهی ئهم دیالیکتهدا، بهپیی ریباری (سینکرۆنی-شیکاری) شروقهکراوه، ئامانج و گرینگی توێژینهوهکه له وه دایه ئه و دیارده ریزمانییانه لیکبداتهوه، که گۆرانی دهنگییان تیدا پروودهات، له ئهجامی ئهم توێژینهوهیهدا بهو ئهجامه گهیشتن، ئهگه گۆرانی دهنگی گۆرانی واتای بهدوادا نهیهت، ئهوه دیاردهیهکی فونهتیکیه و دهچیته چوارچیوهی دهنگسازیی نافه رههنگیهوه له سنوری فرهیز و پرسته دایه، ئه مهش ریگای بۆ لیکدانهوهی چهندان دیاردهی دهنگی له سنوری فرهیز و پرسته دا خوشکرد، بهگۆیرهی جیاوازی زمانهکان بۆ دیارده ریزمانیهکان، لهوانهش : شیوازی نهریکردن، پهیدا بونی مۆرفی بهتال، دارشتنی رهگی کار، دیاردهی ههلهگێرانهوه، یاساکانی گویزانهوه، دهسهلاتی رهگ و باری بکه نادیار، بۆ ئهم مه بهستهش لیکۆلینهوهکه مان دابهشکردۆته سه ر سه تهوه ره :- تهوه ره یه که م سه ره تیه که بۆ چوونه ناو بابهتهکه، تهوه ره ی دووهم چوارچیوهی تیوری دهنگسازیی نافه رهنگی خراوته پوو، تهوه ره ی سییه م باس له دیارده نافه رهنگیهکان له زمانی کوردیدا کراوه.

وشه سه ره کییهکان : دهنگسازیی نافه رههنگی، دهنگسازیی فه رههنگی،

دهروازهی فه رههنگی، فه رههنگی ئاوهزی، رۆنانی سه ره وه.

۱-۱ سەرھەتا

فونەتيك و فونولوژى خالى لىكچوو و جياوازييان گەليك زۆرە لە چوارچىوھى دەنگسازىدا، بەلام ئەو ھۆكارەى جياوازي نيوان فونەتيك و فونولوژى پراكتيزەتر دەكات، كارلىكى نيوان يەكە دەنگسازىيەكانە لەگەل يەكە مۆرفولوژى و سىنتاكسىيەكان، كە بەھۆيەو دەنگسازىي فەرھەنگى و نافرەھەنگى دىتە كايەو، خالى سەرھەكى جياوازي نيوان ئەم دوو جۆرە دەنگسازىيەش گۆراني واتايە، كە لە ئەنجامى گۆراني دەنگىيەو پودەدات، بۆيە ئەگەر گۆراني دەنگى گۆراني واتاي لىكەويتەو، ئەو دياردەيەكى مۆرفولوژىيە و دەچىتە چوارچىوھى دەنگسازىي فەرھەنگىيەو لە سنورى وشەدايە، چونكە لە ئەنجامى كارلىكى يەكە مۆرفولوژى و فونولوژىيەكان بەگويرەى ياساكانى دارشتنى وشە و ياسا فونولوژىيەكانەو، گۆراني دەنگى و واتاي دىتە ئاراو، ئەم دياردە دەنگىيە ھۆكارى زۆرە لەوانەش جىكەوتەى دەنگەكان و سازگەى دەنگەكان و دەرچەى دەنگەكان و ئاسانبوونى جولانەوھى ماسولكەى، بەمەبەستى پاراستنى وزە و ئابورىکردن لە دەربرىندا و ھۆكارى ديالىكتىكى و كەسى و كارىگەرىي زمانى دەوروبەر و ...ھتد، بەپىچەوانەشەو ئەگەر گۆراني دەنگى گۆراني واتاي بەدوادا نەيت، ئەو دياردەيەكى فونەتيكىيە و دەچىتە چوارچىوھى دەنگسازىي نافرەھەنگىيەو، لە سنورى فرەيز و پستەدايە، چونكە ئەم جۆرە گۆرانی دەنگىيە لەسەر ووى دەسەلاتى ئاخىوھرى زمانەكەوھى و پەيوەندى بە فەرھەنگى ئاوەزىيەو نىيە، بەلكو زياتر بەھۆى گۆراني ھەلوئىستى تالە ژىيەكانى قورگەو (دەنگدارى و بى دەنگ و بى لايەن) دەنگەكانەو پودەدات، لە ئەنجامى كارىگەرىي ژىنگەى دەنگى و ياسا رىزمانىيەكانى زمانەكەو .

دەنگسازىي نافرەھەنگى پەيوەندى بە لىكدانەوھى پۆنانى سەرھەو (فونەتيك) ھەيە، كە لە ژىر دەسەلاتى ياسا رىزمانىيەكانى زماندايە، نەك فەرھەنگى ئاوەزى، بەواتايەكى تر بۆ يەكجارە و ژىنگە دەنگىيەكە حوكمى دەكات، بۆيە ھەموو ئەو گۆرانی دەنگىيەنەى لە سنورى فرەيز و پستەدا

رەودەدەن و گۆرانی واتای ناھێننە ئاراو دەكەونە سنورى لىكدانەوھەكانى دەنگسازىي نافرەهەنگىيەوھ. ئەوھى جىگای سەرەنجە لە دەنگسازىي كلاسكىدا ھىچ ئاماژەيەك بۆ رۆلى ھۆكارى فۆنەتيكى لە لىكدانەوھى دياردە دەنگىيەكان لە سنورى فرەيز و رستەدا نەكرابوو، چونكە بەر لە پەيدا بوونى تيۆرىي فۆنۆلۆژىي بەرھەمھێنان، دياردە فۆنەتيكىيەكان لە دەرەوھى دياردە فۆنۆلۆژىيەكان لە چوارچۆيەي تيۆرىي دەنگسازىي لىكدەدرانەوھ، بەلام " دەنگسازىي بەگشتى و دەنگسازىي بەرھەمھێنان بە تايبەتي زادەي گەلى ھەول و ريبازى جياوازە لە كۆن و نویدا بۆ ھېنانە كايەي بەرھەمىكى پراوپر، كە بتوانى دياردە دەنگىيەكانى ناو ريزمان لىكداتەوھ، لىكدانەوھەكانى بونىادگەرەكان و ترۆپسكويى و ياكۆپسن و كتيبەكەي چۆمىكى و ھالى ھاوكار بوون بۆ ئەو بوارە، بە تايبەتي دواي ئەوھى بنەما و لىكجياكردنەوھى فۆنەتيك و فۆنۆلۆژىي لە يەكتر و جياكردنەوھى رۆنانى سەرەوھ و ژيرەوھى لە دەنگسازىي ھاتە كايەوھ ... دەنگسازىي بەرھەمھێنان دان بە دوو جۆرى نواندندا دەنيت، نواندنيكى فۆنۆلۆژىي و نواندنيكى فۆنەتيكى، كە ئاستى يەكەم بە نابەرچەستە تر سەير دەكەن و ئاستى دووھم بە ئاستى ماددى ھەست پيكرەوي كۆنكرىتي سەير دەكەن. " (فەقى ئىبراھىم ٢٠٢٢، ١٢، ١٣). بۆيە يەككە لە بنەماكانى دەنگسازىي بەرھەمھێنان لىكجياكردنەوھى فۆنەتيك و فۆنۆلۆژىيە لە روى نواندنى رۆنانى سەرەوھ و ژيرەوھ، ئەمەش رېگەي بۆ لىكدانەوھى چەندىن دياردەي دەنگى لە سنورى فرەيز و رستەدا خۆشكرد، بەگۆيرەي جياوازي زمانەكان بۆ دياردە ريزمانىيەكان، لەوانەش : شىوازي نەريكردن، پەيدا بوونى مۆرفى بەتا ، دارشتنى رەگى كار، دياردەي ھەلگيرانەوھ، ياساكانى گۆيزانەوھ، دەسلەلاتى رەگ و بارى بگەر ناديار .

٢-١ چوارچۆيەي تيۆرىي دەنگسازىي نافرەهەنگى

ئەم تيۆرە لە بنچينەدا بە ناوونيشانى (Lexical Phonology and Morphology) يە، واتە (مۆرفۆلۆژىي و فۆنۆلۆژىي فەرھەنگى يان مۆرفۆفۆنۆلۆژىي فەرھەنگى)، ھەرۆھەا بە (مۆرفۆلۆژىي فەرھەنگى) و (فۆنۆلۆژىي فەرھەنگى) يش ناو دەبريت، مەبەست لە "مۆرفۆلۆژىي فەرھەنگى

كە لقيكە لە مۆرفۆلۆژى مامەلە لەگەل زمان دەكات، لە پرووى مۆرفۆلۆژىيەو و برىتييە لە كۆكردنەوہى ليكسىمەكان لە زمانىدا. بەشيۆەيەكى سەرەكيش لە پىكھيئەنى وشە دەكۆلئىتەوہ لە پرووى داپشتن و ليكدانەوہ".
(www.google.com/lexicalmorphologyandphonology)، بەلام (فونۆلۆژىيە فەرھەنگى) "تيۆرىكە دەربارەى ريكخستى ريزمان، بە تايبەتى لە پەيوەندى نيوان كارليكە فونۆلۆژى و مۆرفۆلۆژىيەكان لە فەرھەنگدا دەكۆلئىتەوہ. بانگەشەى بنچينەيى ئەوہيە كە ھەموو پرۆسە مۆرفۆلۆژى و فونۆلۆژىيەكان لە فەرھەنگدا ئەنجام دەدرين".

(www.google.com/search?q=lexical+morphology+and+phonology) ،
ئەم تيۆرە لەلايەن (Paul Kiparsky) يەوہ لە نيوان سالانى (۱۹۶۸-۱۹۸۲) وەكو تيۆرىك بۆ ليكدانەوہى كارليكە مۆرفۆلۆژى و فونۆلۆژىيەكان خراوہتەرپوو، "ھەرچەندە بىرۆكەى ئەم تيۆرە لە بۆچوونەكانى (نەوام چۆمسكى) يشدا دەربارەى مۆرفۆلۆژى وەكو لقيك لە سيستەمى زمان و پەيوەندى بە ئاستەكانى دىكەوہ باسكراوہ، بە تايبەتيش لە (ريزمانى گويزانەوہ) دا ، كە لە سالى (۱۹۷۰) خراوہتەرپوو . (Kiparsky,1973,34)."
دواليزمىيەتى فەرھەنگى لە پرووى مۆرفۆلۆژى و فونۆلۆژىيەوہ ، تيۆرەكەى بە دوو ئاراستەدا بردووہ، لەبەر ئەوہى وشە وەكو يەكەيەكى فەرھەنگى واتادار كەرەسەى كارليكە فونۆلۆژى و مۆرفۆلۆژىيەكانە، تيۆرەكەش "ليكۆلئىنەوہى ريگەى پىكھاتەى وشەيە، كە ھيماى ليكنزىكى چەندان ليكۆلئىنەوہى سەرەخۆ دەكات، يەكەميان برىتييە لە دەرکەوتنى تيۆرى مۆرفۆلۆژى و ھەموو يەكە فەرھەنگىيەكانى زمانىك ، كە بەشيۆەيەكى تايبەتتر بىرۆكەى مۆرفۆلۆژى ريكخستن يان ريزبەندى ئاستىك دەخاتەرپوو، كە لەلايەن (Siegel 1974-1977) و (Allen 1978) و چەندان ليكۆلئىنەوہى دىكەوہ ليكۆلئىنەوہى لە بارەوہ كراوہ. دووہميان بەجەختكردن لەسەر كيشەى سنورداركردنى ھيمايى يەكە وشەيەكان و وەسفكردنى ياسا دەنگىيەكان بە چەندان شيۆازى جياوازى بارودۆخى گۆرانكارىي دەستپيدەكات ، بەشيۆەيەكى سەرەكى بنەماكانى تيۆرەكە لەلايەن (Kiparsky1968-1973)

چىوهرپىژ كراوھ و دواتر لە لايەن (Mohanani)، (Radford)، (Silkerk)، (Williams)، (Chomsky) و (Hall) فراوانتر كراوھ، ھەر وھە بەردەوامبوون لە گەل چەمكى فونولوژىيى بازنەيى، كە بۆ يەكەمجار لە لايەن (Mascaro 1976) پيشنيز كراوھ، لە ئەنجامدا ژمارەيەك تووژىنەوھى فونولوژىيى لە چەند زمانىكدا بە داواھااتووھ . " (Harry, V, H & Norval, S., 1982, 131). ئامانجى سەرھەكى تىورەكە بۆ خستەنەرووى جياوازى نىوان دوو جوړە دەنگسازىيە، كە دەكرى بە دەنگسازىي ئاستى وشە (دەنگسازىي فەرھەنگى Lexical) Phonology - كە مەبەست رۆنانى ژىرەوھ (فونولوژىيى) يە، جوړەكەى تر دەنگسازىي ئاستى فرىزەكانە، بە (دەنگسازىي نافرەھەنگى Post Lexical Phonology - ناودەبرى، كە مەبەست رۆنانى سەرھەوھ (فونەتيك) ە، چونكە دەكرىت جياوازى لە نىوانىندا بكرىت، بەوھى ئەوھى يەكەم مامەلە لە گەل دەنگسازىي دەكات وەكو بەشيك لە وشە، بەلام بە دابراوى لە گەل وشەكانى تر، كە ناچىتە ناو دارشتەي ژىنگەي فرىز و رستەكان، ئەوھى لە دەنگسازىي فەرھەنگىدا ديار و دەرکەوتووھ ئەم دياردەيە بەپىي دەروازە فەرھەنگىيەكە دەكرى چەندىن جار دووبارە دەبىتەوھ و بە شىوھىيەكى بازنەيى دەبى، بەلام لە دەنگسازىي نافرەھەنگى بۆ يەكجارە و ژىنگە دەنگىيەكە حوكمى دەكات. ھەر وھەك پيشتر ئاماژەمان پىكرد، وشە وھەك يەكەيەكى فەرھەنگى كەرەسەي سەرھەكى تىورەكەيە، لەو روانگەيەوھ مۆرفولوژىيى فەرھەنگى دوو جوړ ياسايى فونولوژىيى لە يەكتر جيا دەكاتوھ:- يەكەم - ئەو ياسا فونولوژىيىانەن لە فەرھەنگىدا كار لەسەر يەكە فەرھەنگىيەكان دەكەن، كە بە شىوھىيەكى بازنەيى، چونكە لە دواى ھەر ھەنگاويكى پىكەپىنانى وشە لە ئاستە فونولوژىيەكانىانەوھ دەردەكەونەوھ و پىيان دەوترىت ياسا فەرھەنگىيەكان.

دووھم - ئەو ياسا فونولوژىيىانەن لە دەرەوھى فەرھەنگى كار لەسەر يەكە نافرەھەنگىيەكان دەكەن، كە بە شىوھى بازنەيى نىن، چونكە ئەمانە لە ژىر دەسلەلاتى ياسا سىنتاكسىيەكانن و لە ميانەي وشەكانەوھ كارا دەكرىن . (Katamba, 1993, 106) و (Harry, V, H & Norval, S., 1982, 131).

سەبارەت بە زاراوەی فەرەهەنگی (Lexical) و نافرەهەنگی (Post Lexical) ھەرۆک پێشتر ئاماژەمان پێکرد، شیکردنەوێ بێ ماکانی تیۆرەکە بە دوو ئاراستەیی جیاوازا دەبات، "خالی جیاکردنەوێ ئەم دوو لایەنە، کە رەنگدانەوێ دەبێت بەسەر رەنگدانەوێ گشتی، کەوا ھەندیک یاسای فۆنۆلۆژی - یاسای فەرەهەنگی، بەداخراو، گرێدرای یاسا فۆنۆلۆژیەکان، ئەوێ رۆنانی وشە لە فەرەهەنگدا بونیاد دەنێت ئاساییە کاتیکی یاسا مۆرفۆلۆژیەکان پیادە دەکەن، ئەمەش ھەندیک لە یاسا پەییوەندیارە فۆنۆلۆژیەکان چالاک دەکات، کەچی یاساکانی پاش فەرەهەنگی. کە لەلایەکی ترەو و ابەستەیی یاساکانی دارشتنی وشە (WFR) نییە، ئەمانە بریتین لە ھەندیک یاسای فۆنۆلۆژی ئەو کاتە جیەجی دەکەن، کە وشەکان پراوپر دارپێژاون و خراونەتە ناو فرەیزی سینتاکسییەوێ." (بابەر، ۲۰۱۶، ۵-۵۱). بەھۆی سەرەخۆیی فۆرمی وشە لە پرووی دەنگ و واتاوە، لە تیۆرەکاندا وشە دەخەیتە بەر کاریگەری یاسا فۆنۆلۆژیەکان، "وشە کەرەسەیی سەرەکی تیۆرەکان، نەک مۆرفیم، ئەمەش بۆ سەرەخۆیی و فۆرمەلەبوونی فۆرمی وشە دەگەرێتەوێ (Katamba, 1993, 89)". ئامانجی تیۆرەکان دەرخستنی ئەو گۆرانکارییە مۆرفۆلۆژی و فۆنۆلۆژیانە، کە بەھۆی کاریگەری یاسا مۆرفۆلۆژیەکان لەگەڵ یاسا فۆنۆلۆژیەکان روودەدەن، کە لە ئەنجامی دارشتن و لیکدانی وشە، بەھۆی کارلیککردنی نیوان ئاویل و کۆنسانتەکانی رەگ و بنجی وشە لەگەڵ ئاویل و کۆنسانتی گیرەکان، وەکو ناوبەند دەنگ پەیدا دەبێت یان دەنگ دەسوێت، ئەمەش دەبێتە ھۆی گۆرانی شیوەی بنجەکە، لە ئەنجامی ئەو کارلیکە دەنگییەشدا بە زۆری پاشگەرەکان دەبنە ھۆکاری گۆرانی فۆرمی وشە، بەھۆی گۆران لە سنوری شوینی ھیز (Stress Shifting) و خاوبوونەوێ قالبی بڕگە (Syllable Laxing) وشەکە، بەلام ئامانجی لیکۆلینەوێ ئەمە دەرخستنی رۆلی ئەو یاسا فۆنۆلۆژیانە، کە لە ناو وێ فەرەهەنگ کار لەسەر یەکە فەرەهەنگیەکان دەکەن و لەژێر دەسەلاتی یاسا مۆرفۆلۆژیەکان و لە دەروەیی فەرەهەنگ کار لەسەر یەکە نافرەهەنگیەکان دەکەن و لەژێر

دەسەلاتى ياسا سىنتاكسىيەكاندان، بەواتايەكى تر مەبەست لە ناوھەوى فەرھەنگ واتە كارلىكى نيوان ياسا فۆنۆلۆژىيەكان و ياسا مۆرفۆلۆژىيەكان گۆرانی واتايى بەدوای خۆيدا دىنیت، لە چوارچىوھى فەرھەنگى ئاوەزىدا، بەلام مەبەست لە دەرھەوى فەرھەنگ واتە كارلىكى نيوان ياسا فۆنۆلۆژىيەكان و ياسا سىنتاكسىيەكان، كە گۆرانی واتايى بەدوای خۆيدا ناھىنیت، بەلكو فۆرمى وشەكە لە سنورى فرەيز و رستەدا دەگۆریت، ئەم دياردەيە دەمىكە لە زمانەكانى (ئىنگلىزى، روسى، ئىسپانى، مالاياىم و عەرەبى...ھتد) لىكۆلنەھوى جۆراوجۆرى لە بارەو كراوھ. ھەرچەندە لەپروۆسەى جىبەجىكردى تىۆرەكە بەسەر زمانەكەماندا بەرەبەست دىتە كايەو، بەتايبەتیش لە جياكردنەھوى ئەم دوو جۆرە دەنگسازىيە، چونكە بۆ يەكەمجارە ئەم جياوازيەى نيوان ئەم دوو جۆرە دەنگسازىيە دەخريتەپوو، شىوازی چارەسەرکردنى بەرەبەستەكانیش لەسەر پىژھى جى بەجى بوونى تىۆرەكە لە زمانەكەماندا بەند دەبیت .

۱-۳ دياردە نافرەھەنگىيەكان لە زمانى كوردىدا :

ئەم دياردانە لەژىر دەسەلاتى ياسا رىزمانىيەكانى زمانەكەدايە و رىسا فۆنەتيكىيەكان حوكمى دەكەن، نەك ياسا فۆنۆلۆژىيەكان، چونكە"بەپىچەوانەى پروۆسەكانى وشە دروستكردنەو لە مۆرفۆلۆژىدا، كە رەنگە ياساى فۆنۆلۆژىيان لىكەوتتەو، پروۆسە مۆرفۆلۆژىيەكانى ناو سىنتاكس، كە لە رىيانەو مۆرفىمەكان و بە تايبەتى سىنتاكسىيەكانيان دەخريتە تەك يەك بۆ ئەھوى فرەيز و رستەيان لى بەرھەم بەھىنریت، بە زۆرى ئەو دياردانە دەبىنرینەو، كە ئۆتوماتىكىن و لەژىر دەسەلاتى قسەكەردا نىن بەمەبەستى واتا گۆرپىن، كەواتە ئەم دياردانە دياردەى فۆنەتيكىن و لە كویدا ھەلومەرجيان بۆ برەخسىت جىبەجى دەبن، ئەمانیش بەزۆرى لە ئاخاوتنى رۆژانەى خىرادا دەبىستىن." (قادر، ۲۰۰۸، ۱۰۵). بەواتايەكى تر مەرج نىيە ھەمىشە گۆرانی دەنگ مەرجدار بىت واتە بەگوێرەى ياسا پرووبدات، بەلكو زۆرجاران گۆرانی دەنگ رىسابەندە و بۆ سىما و ئەدگارى ھاوبەشى ئەو دەنگانە دەگەپىتەو، كە خاوەنى جۆرىك لە تايبەتمەندى فۆنەتيكىن لە

دهربړیندا، بویه" زورجاران گورانی دهنگهکان له زمانی ئاخاوتندا، مه رج له سهر دانراو نین، ئه مهش ئه دگار یکی تایبه تی ئه و دهنگانه یه، که چه پکه نیشانه - نیشانه ی فو نه تیکی - یان تاراده یه کی زور له یه که وه نزیکن، بویه زورجاران له باری گوگردن و دهربړینان، هوی پودان و بهرجه سته کردنی ئه م چه شنه نواندنه جیاوازانه ن." (مه عروف و سه عید، ۲۰۱۸، ۸۶). له م باره یه وه چه ندان دیارده ی فو نه تیکی گورانی دهنگهکانی زمانه که مان، به تایبه تی له رونا نی فورمه ریژمانییه کاندایا بهرچاو ده که ویت، که ده کریت له چوارچیوه ی هؤکاره نافه رهنگییه کاندایا پولینیان بکه ین، له وانه ش :

۱-۳-۱ شیوازی نه ریگردن :

شیوازی نه ریگردن له زمانه که ماندا جیاوازه له نیوان ریژهکانی کاردا، بؤنمونه: (۱)

- ۱- دهخوم . ← ناخوم . (ریژه ی کاری رانه بردو)
- ب- کرا . ← نه کرا . (ریژه ی کاری رابردو)
- پ- بخوینه . ← مه خوینه . بنووسن . ← مه نووسن . (ریژه ی کاری داخوازی)

به کارهینانی ئامرازهکانی نه ریگردن هیچ په یوه نندییه کی به دهنگی سه رهتای وشه کانه وه نییه، به لکو هؤکاره که ی په یوه نندی به یاسا ریژمانییهکانی زمانه که مانه وه هه یه، هه ره ئه مهش وایگردو وه له کاتی پرؤسه ی نه ریگردنی ریژه ی کاری رانه بردودا ئامرازی نه ریگردن (نا) کاریگه ری بکاته سه ر نیشانه ی به رده وامی (ده) و بیسوینیت، وه ک تایبه تمه نندییه کی زمانی کوردی، چونکه هه روه ک پیشتر ئامازهمان پیگرد "دیارده ی نه ریگردن له زمانی عه ره بی و فارسیدا به به راورد به زمانی کوردی جیاوازه، چونکه له و دوو زمانه دا نیشانه ی به رده وامی له کاتی نه ریگردندا ده مینیت و نایبته مؤرفی سفر، بؤنمونه : (۲)

۱- می روم ← نمی روم (له زمانی فارسیدا)

ب- اذهب ← لا اذهب (له زمانی عه ره بیدا)

(قادر و احمد، ۲۰۱۶، ۷۵-۷۶).

۱-۳-۲ پەيدا بوونى مۆرفى بەتال :

يەككى تر لەو دياردە نافرەھەنگىيانە پەيدا بوونى مۆرفى بەتالە، چونكە زۆر جار پەيدا بوونى مۆرفى بەتال ھۆكارەكەى پەيوەندى بە ياسا فونولوژىيەكانى زمانەوہ نىيە، بەلكو پەيوەندى بە لايەنى ريزمانى زمانەكەوہ ھەيە، كە فونەتيكى دركاندن (Articulatory Phonetics) حوكمى دەكات، بۆنمونه " لە وشەى {بھيلەرى} دەنگى [ل] ھاتۆتە پيش دەنگى [ر] ھوہ ، ...، چونكە بەپيش دەستور دەنگى [ل] ، [ر] لە تەركىبى بنچىنەى يەك وشەدا بەيەكەوہ نايەن، ليرەدا دەنگى [ر] بۆ سيغەى (بناء للمجهول) ھاتوہ، لەگەل ئەمەشدا زۆر كەس دەلەين {بھيلەرى} تاوہكو لە قورسايى ھاتنى دەنگى [ر] لە دواى [ل] ھوہ رزگار بين. " (محەمەد، ۲۷۴، ۲۰۱۱). شاينى ئاماژە پيكردەنە دەرکەوتنى دەنگى [د] ھۆكارەكەى فونەتيكىيە، نەك فونولوژى، چونكە ھىچ گۆرانكارىيەكى واتاى نەھيئاوہتە ئاراوہ، جگە لەوہى وەكو مۆرفىيەكى بەتال رىگەى بۆ ئاسانى دركاندن دەنگى [ر] ھۆشكردوہ، بىنكەى وشەكەى رىكخستوہ، چونكە " لەپەيوەندى نايەكسانى نيوان مۆرفىم و مۆرفدا ھەندى جار ناھاوسەنگى لە مۆرفەكانەوہ سەرچاوہ دەگرى، واتە ژمارەى مۆرفەكان لە ھەندى گوتندا لە ژمارەى مۆرفىمەكان زياترن و لەوہ دەچى بەبى كار و بەبى ھۆ ھاتبە گوتنەوہ، ئەمەش گىروگرفتىكى تر بۆ تيورى مۆرفىم دروست دەكات، چونكە ھەموو لايەنگرانى سورن لەسەر ئەوہى ، كە مۆرفىم دەبى يان ئەركىكى ريزمانى يان واتاى ھەبىت، كەچى لەم شوپانەدا مۆرفەكان واتا و ئەرك بەو بىرۆكەيەى كە لە ئارادا ھەيە لەدەست دەدەن، ئەو مۆرفانەى كە لەوہ دەچىت زياترەن و ئەرك و واتايان نەبىت لە مۆرفولوژىدا بە مۆرفى (بەتال) يان (بىكار) ناو دەبرين، بەلام دەكرى لە زمانى كوردىدا بە مۆرفى بىنكە رىكخەر يان فراوانكار ناوژەد بكرين ، چونكە جى بۆ پاشگرەكانى دواى خويان خۆش دەكەن. " (فەتاح و قادر، ۲۷، ۲۰۰۶). بۆيە دەبينين زۆر جار لە پۆنانە مۆرفوسىنتاكسىيەكاندا دەنگىك بۆ بىنكەى وشەكە (رەگ) زياد دەكرىت، كە ھىچ ئەركىكى ريزمانى و واتايان نىيە، تەنيا پيوستىيەكى فونەتيكى ئەو دەنگانەى ھيئاوہتە ئاراوہ، تاوہكو دركاندن دەنگەكانى پۆنانەكە ئاسانتر بىكەن

و رېگەش بۆ وەرگرتنى پاشگرى دواى خۆيان خۆش بکەن، بۆنمونه : (۳)

ا- بردۆتەوه ← برد + و + ت + هوه
 رەگ + رابردوى تەواو + فراوانكار + پاشگر
 ب- بخۆرەوه ← ب + خۆ + ر + هوه
 نيشانەى ئىلزامى + رەگ + فراوانكار + پاشگر

لە نمونەکانى (۳-أ و ب) دا، تىبىنى ئەوه دەکەين، کە پەيداىبوونى دەنگى [ت،ر] وەکو ناوبرىک بۆ ئەوهيه دوو دەنگى قاول لە زمانى كوردىدا پىکەوه نايەن ، لە نمونەى (بردۆتەوه) ئەو [و] يەى لە نيوان دەنگى [د]ى نيشانەى چاوگ و دەنگى [ت]ى ناوبردايه، نيشانەى رىژەى رابردوى تەواوه ، هەرچەندە بەهۆى ياساى تەبايى دەنگەوه دروستبووه [و+ه=و]، بەلام پىويستى فۆنەتىكى رۆلى خولقاندويهتى.

پ- رۆيشتى رۆ + يش + ت + ي
 رەگ + فراوانكار + رابردو + نوسەكى رىکەوتن

هەر وهها لە شىوهزارى سلیمانیدا نمونەى تر بەرچاو دەکەوتت، وەک :
 ت- دەرگاگە بکەوه . ← دەرگاگە بکەرەوه.
 ج- بچۆوه بۆ مال . ← بچۆرەوه بۆ مال .

۱-۳-۳ دەرشتنى رەگى کار :

يەكێك لەو ديارده نافرەهنگيانەى زمانەكەمان ، کە جىگەى مشتومرە، دەرشتنى رەگى كاتى داهاتوو و رەگى كاتى رابردوو، لەم روهوه ئايا کاميان لە کاميانەوه هەلدهگويزرين، بۆچوونەکانمان دەخەينه روو، چونکە لە نيوان ريزمانى کلاسيكى و نویدا دوو بۆچوونى جياواز بۆ ئەم بابەتە لە ئارادايە، ريزمانى کلاسيكى پىي وايە رەگى داهاتوو لە رەگى رابردو وەردهگرى، بەليکردنەوهى نونى چاوگ و نيشانەى چاوگ {د،ت،و،ى،ا}، بى ئەوهى هۆكارى ئەو گۆرانكارىيە دەنگىيانە يەکلایى بکريتەوه، کە لە نيوان رەگ و مۆرفىمى کاتدا دیتە کايەوه، چونکە گۆرانى دەنگى بەدوادا دیت و ناکەويتە ژىر حوكمى ياسا فۆنۆلۆژىيەکان، بەلکو ريسا فۆنەتىكىيەکان بەپىي

ياساكانى رېزىمانى زمانەكەمان حوكمى دەكات، بەوھى ئايا ھۆكارەكەى بۆ ياسا مۆرفۆفونىمىيەكان دەگەرپىتەو، يا بۆ رەفتارى ناويزەى دەنگەكان (سلوك شذوذ الاصوات) دەگەرپىتەو، كە " مۆرفىمىكى بەتالە و بنكەى بەند فراوان دەكات، بۆيە (فراوانكار)ى پىدەگوتىت، لە زمانى عەرەبىدا بە (شذوذ الاصوات) ناودەبرىت، كە لە ژىنگە و شوينى تر ئەركى سىنتاكسى تايبەتى خۆى ھەيە، بەلام لىرەدا ھەك فراوانكار ئەم ئەرکەى نىيە ياخود لە دەستى داوھ. " (مخيدىن، ۲۰۱۳، ۵۷)، لەم بارەيەو (ئەمىن، ۱۳۳، ۱۳۲، ۲۰۰۹) دەلەيت: " لە رېزىمانى كوردىدا ...دوو رەگى جياواز بۆ كار (فەرمان) دەستنىشان كراون ئەوانەن، كە پىيان دەوترى (رەگى كاتى داھاتوو) و (رەگى كاتى رابردوو) ھەموو كاتە رېزىمانىيەكان بەم دوو رەگە دادەرپىترىن، رېزىمانى تەقلىدى چاوكى كردوو بە سەرچاوە رەگى رابردوو ھەردەگرى بەلابردنى (ن) ى چاوك، ھەموو چاوكىك لە زمانى كوردىدا بە (ن) كۆتايى دىت...بەلابردنى ئەم (ن) ە رەگى رابردوى كار (فەرمان) دەست دەكەوى، بۆنمونە : (۴)

چاوك	رەگى رابردو
ا- نوستن	نوست
ب- كردن	كرد
پ- پزمىن	پزمى

بەلام پەيوەندى مۆرفۆلۆژىي نىوان رەگى رابردو و داھاتوى دەستنىشان نەكردو، واتا ئەو ياسا مۆرفۆفونىمىيەكانەى نەخستۆتە روو، كە بە ھۆيانەو رەگى داھاتوى كار لە رەگى رابردوى ھەربىگرى. " ھەرچەندە ئەو ياسايانەشى خستۆتە روو، كە گوايە بەھۆيانەو رەگى كاتى داھاتو لە رەگى كاتى رابردوو ھەردەگرى، بەبى ئەوھى ئاماژە بە ھۆكارى گۆرانە دەنگىيەكان بكات، جگەلە ھىنانەوھى پۆزش (تبرير) ى مۆرفۆلۆژىيانە بۆ بابەتەكە لە پەراويزدا بۆنمونە، دەلەيت: " ئەو فەرمانانەى رەگى رابردويان بە (ارد) يا (اند) كۆتايى دىت ...بۆ ھەرگرتنى رەگى داھاتويان (د) لادەبرى [ا] دەگرى بە [ئ]، ھەروھە دەلەيت : گەر رەگى رابردو بە {ست}يا {شت}كۆتايى

ھاتىي بۇ ۋەرگرتنى رەگى داھاتوۋى [س]دەكرى بە [ز]، [ش]دەكرى بە [ژ] ۋە ۋاۋلەي لە پىشيان دەردەكەۋى (لە ھەندى حالەتدا) دەبى بە [ئ]، بەلام پىۋىستە ھۆكارى ئەو گۆرانكارىيە دەنگىيە چ ۋەك سىمايەك بۇ جىاۋازى لە نىۋان رەگى رابردوۋ و داھاتو، بەھۋى بى دەنگى و دەنگدارىيە ۋە، يان كايگەرىي ياسا مۆرفۇننىمىيەكانە ۋە رۋون بكرىتە ۋە، ھەرچەندە لە بابەتى (رەگى داھاتو ... بەيەك ياسا) ئاماژەي بە لۆژىكى (ئالۆز لە سادەترە ۋە پىك دىت) كىردوۋ، ھەرۋەھا لە پەراۋىزى ئەم بابەتەدا ئاماژەي بە ھۆكارى ھەندى لە گۆرانە دەنگىيەكانىش كىردوۋ. " (ئەمىن، ۱۳۴، ۲۰۰۹، ۱۳۵-۳۸۴). ئەم ئاماژەيەش بنەمايەكە بۇ بۆچۈنى رىزمانى نۆي و ئەو توۋىژىنە ۋە نۆيىانەي لەم بارەيە ۋە كراۋن، كە پىيان وايە " رەگى رابردو بە زيادكىردنى مۆرفىمى كاتى رابردوۋ بۇ رەگى داھاتوۋ دروست دەبىت. " (خىزىر، ۱۵۹، ۲۰۱۹)، ئەمەش ئەو بۆچۈنە كلاسسىكىيە پىچەۋانە دەكاتە ۋە، كە پىيى وايە رەگى داھاتوۋ لە رەگى رابردوۋ ۋەردەگىرى، بەلىكىردنە ۋەي نونى چاۋگ و نىشانەي چاۋگ، گىرنگى ئەو بۆچۈنە نۆيە لە ۋەدايە، كە ھۆكارى گۆرانكارىيە دەنگىيەكان رۋندەكاتە ۋە، چونكە " دۋاي سەپاندنى ياساكە دۋا فۆنىمى رەگى داھاتو كە بى ئى Voiced ن سىماي ژىدارى Voiced يان لى دەنىشى... بە پىي لۆژىكى (ئالۆز لە سادەترە ۋە پىكدىت) دەبى ئەمە بە پىچەۋانە ۋە بەم جۆرە بىت: كە نىشانەي كاتى رابردو (ت) دەچىتە سەر رەگى {چىژ، كۆژ... ھتد} دۋا فۆنىمى رەگەكە سىماي ژىدارىي Voiced خۆي دەۋرپىنى، بۆنمۇنە: (۵)

- ا- چىژ + ت ← چىشت
ب- كۆژ + ت ← كوشت
پ- گەز + ت ← گەست

ھەرۋەھا ئاماژەي بۇ ئەۋە كىردوۋ، كە ئەم ياسايانەي لەم باسەدا و ئەۋانى پىشتر خراۋنەتە رۋو بەزۋرى ياساي رىزمانىي پىداگوگىن ... Pedagogical كە پەيۋەندىي مۆرفۇلۆژىي نىۋان رەگى رابردوۋ و رەگى داھاتو ھەر لە (سىما) دا Surface دەخەتە رۋو، كە لە زۆر حالەتدا لە گەل سىروشتى پەيۋەندىي نىۋانىان لە (بىنج) دا Deep يەك ناگىرنە ۋە ... و ... ياسا مۆرفۇننىمىيەكانىان دەستنىشان ناكەن. " (ئەمىن، ۳۸۴، ۲۰۰۹، ۳۸۵). ئەۋەي

لەم دەقەدا گرنگە ئاماژە كەردىيەتى بە رۆنانى سەرەو و ژىرەو و ھەرەك پىشتەر ئاماژەمان پىكرد رۆنانى سەرەو گۆرپانە فۆنەتيكىيەكان دەگرىتەو و، كە گۆرپانى واتايى ناھىننە ئاراو، چونكە دەكەونە ژىر حوكمى ياسا رىزمانىيەكانى زمانەكە، بۆيە ئەم دياردەيە دەچىتە چوارچىوئەى دەنگسازىي نافرەھەنگىيەو، بەلام رۆنانى ژىرەو گۆرپانى واتايى دىننە ئاراو و، چونكە دەكەونە ژىر حوكمى ياسا فۆنۆلۆژىيەكانى زمانەكە، كە لەگەل فەرەھەنگى ئاوەزىدا يەكانگىرە لە چوارچىوئەى دەنگسازىي فەرەھەنگىدا. لە راستىدا يەككە لە كىشە سەرەككىيەكان بۆ يەكلا بونەوئەى كارلىكە مۆرفۆفۆنيمىيەكان ، دەستنىشانكردنى دوو جۆرە رەگە (رەگى رابردو و رەگى داھاتو) بۆ كار، چونكە "لە بنەرەتدا رەگ سەرەخۆيە و بە كاتەو گرى نادرىت، پىويست نىيە مۆرفىمى كات بە رەگەو بلكىنرىت ، بەلكو رەگ سەرەخۆيە و مۆرفىمەكانى كات وەك پىشگر و پاشگر بە دەورىەو دەلكىن". (خضر، ۱۶۲، ۲۰۱۹)، " زمانەوانى دىرىن بەھەلە دوو رەگىيان بۆ كار دەستنىشان كەردو، رەگى رابردو و رەگى داھاتو (رەنەبردو) ، كە لە راستىدا ، كار تەنيا يەك رەگى ھەيە و ئەو گۆرپانكارىيانەى ، كە لە رەنەبردو بەسەر رەگى كاردا دىن ، يان وشەسازىن ، وەك : ناردن ← نارد ← نىر ، شاردنەو ← شار ← شىر، ژماردن ← ژمار ← ژمىر ، يان دەنگسازىن ، وەك : كوشتن ← كوش ← كوژ ، خواستن ← خواس ← خواز، ژماردن ← ژمار ← ژمىر ، يان ھەردووكيان ، وەك: ناشتن ← ناش ← نىژ ، رشتن ← رش ← رىژ ، گواستن ← گواس ← گويز). " (رەسول، ۱۶، ۲۰۱۵). سەبارەت بە بۆچوونى رىزمانى نويش ، كە پىيى وايە رەگى رابردو بە زيادكردنى مۆرفىمى كاتى رابردو بۆ رەگى داھاتو دروست دەبىت، بەشىوئەيەكى گشتى گۆرپانە مۆرفۆفۆنۆلۆژىيەكان بەگويرەى "پرۆسە فۆنۆلۆژىيەكان (سوان ، گۆرپان ، پەيدا بون) ى دەنگ لە كاتى گۆرپانى رەگ لە داھاتو وەو بۆ رابردو و بە كارىگەرىي زيادكردنى مۆرفىمەكانى كاتى رابردو بۆ رەگى كار ، بۆ گۆرپانە يەك پرۆسەيەكان ، واتە لە رەگىكدا يەك پرۆسەى دەنگى يان سوان يان گۆرپان يان پەيدا بونى دەنگى تىدا رودەتات، گۆرپانە دوو پرۆسەيەكان ، واتە لە رەگىكدا دوو پرۆسەى دەنگى

یان (سوان و گۆران) ی دەنگ یان (گۆران و پەیدابوون) ی دەنگی تێدا رۆدەدات، گۆرانی سێ پرۆسەییەکان، کە لە رەگنیکدا سێ پرۆسە ی دەنگی یان (سوان و گۆران و پەیدابوون) ی دەنگی تێدا رۆدەدات، کە زۆربە ی جار گۆرانی قالبەکانی بڕگەشی بە دوا دا دیت، بە تاییبەتی لە پرۆسەکانی (سوان و پەیدابوون) ی دەنگدا . " (خضەر، ۱۶۳، ۲۰۱۹-۱۷۷) ، بۆنمۆنە: (۶)

ا-چاوگی {نوستن} بەلابردنی نونی چاوگ، قەد دەمینیت {نوست}، لێرەدا [ت] مۆرفیمی کاتی رابردوو، رەگی داھاتوو {نو} یە، کاتیکیش رەگی داھاتوو دەگۆریت بۆ رەگی رابردو دەبیتە {نوست} واتە لەم رەگەدا یەک پرۆسە ی دەنگی رۆویداو، کە دەنگی [س] بۆ کۆتایی رەگە کە پەیدابوو، بۆیە شیوہی داھاتوی ئەم چاوگە {دەنوم} ه، بەلام شیوہی رابردوی {نوستم} ه، ھەرۆھا پیکھاتە ی قالبی بڕگەش لە جۆری / CV / دەگۆریت بۆ / CVC / ، ئەمەش نمونە یە کە بۆ یاسای یەک پرۆسە ی یەک گۆرانکاری دەنگی .

ب-چاوگی {خستن} بەلابردنی نونی چاوگ، قەد دەمینیت {خست}، لێرەدا [ت] مۆرفیمی کاتی رابردوو، رەگی داھاتوو {خه} یە، کاتیکیش رەگی داھاتوو دەگۆریت بۆ رەگی رابردو دەبیتە {خست} واتە لەم رەگەدا دوو پرۆسە ی دەنگی و، یە کە میان قاولی کورتی [ه] دەگۆریت بۆ قاولی کورتتری بزرۆکە دەنگی [س] ییش بۆ کۆتایی رەگە کە پەیدا دەبیت، بۆیە شیوہی داھاتوی ئەم چاوگە {دەخەم} ه، بەلام شیوہی رابردوی {خستم} ه، ھەرۆھا پیکھاتە ی قالبی بڕگەش لە جۆری / CV / دەگۆریت بۆ / CVC / ، ئەمەش نمونە یە کە بۆ یاسای دوو پرۆسە ی دوو گۆرانکاری دەنگی .

پ-چاوگی {رۆیشتن} بەلابردنی نونی چاوگ، قەد دەمینیت {رۆیشت}، لێرەدا [ت] مۆرفیمی کاتی رابردوو، رەگی داھاتوو {رۆ} یە، کاتیکیش رەگی داھاتوو دەگۆریت بۆ رەگی رابردو دەبیتە {رۆیشت}، واتە لەم رەگەدا یەک پرۆسە ی دەنگی رۆویداو، کە دەنگەکانی [ی]، بزرۆکە، [ش] بۆ کۆتایی رەگە کە پەیدابوون، بۆیە شیوہی داھاتوی ئەم چاوگە {دەرۆم} ه، بەلام شیوہی رابردوی {رۆیشتم} ه، ھەرۆھا پیکھاتە ی قالبی بڕگەش بوو بە دوو بڕگە لە جۆری / CV / و / CVC / ، ئەمەش نمونە یە کە بۆ یاسای

يەك پرۆسەي سى گۆرانكارىي دەنگى ، شايەنى ئاماژە پيكردنه لە شيۆەزارى كەركوك و سلىمانيدا {پۆشت} بەرچاۋ دەكەويىت .

ت-چاۋگى {ويستىن} بەلابردنى نوونى چاۋگ، قەد دەمىنىت {ويست}، لىرەدا [ت] مۆرفىمى كاتى رابردو، رەگى داھاتو {ھوي} يە ، كاتىكىش رەگى داھاتو دەگۆرپىت بۆ رەگى رابردو دەبىتە {ويس} واتە لەم رەگەدا سى پرۆسەي دەنگى رۈويداۋە، يەكەمىيان دەنگى [ھ] لەسەرەتاي رەگەكەدا سواۋە و دەنگى [ئ] لە ناۋەراستدا گۆراۋە بۆ دەنگى [ئى]، ھەرۋەھا دەنگى [س] لە كۆتايى رەگەكەدا پەيداۋو، بۆيە شيۆەي داھاتوۋى ئەم چاۋگە {دەمەوي} ھ ، بەلام شيۆەي رابردوۋى {ويستىم} ھ ، ھەرۋەھا پيكرەتەي قالبى برگە لە رەگى داھاتوۋ دوو برگەيە لە جۆرى / V / و / CV / ، لىرەدا " تەنيا ھاتنى ئەم قاولە بە رىگاي گۆرانە فۆنۆلۆژىيەكانى ھاتنى ئەسپىكتى بەردەوامى پيش ئەم قاولە چارەسەر دەبىت و دەبىت بە يەك فۆنىم لەگەل ئەسپىكتى بەردەوامى و سەربەخۆي خۆي لە دەست دەدات ، بەم شيۆەيە : دەمەويىت ← دەويىت، لە رۈوي پيكرەتەي برگەيەۋە دەبىتە (دە / مە / ويىت)، لىرەدا لەگەل جىناۋە لكاۋەكان بوون بە يەك برگە و لە (دە / ويىت) ، ئەمىيان لەگەل ئەسپىكتى بەردەوامى بەھۆي گۆرانى فۆنۆلۆژىيەۋە بوۋە بە يەك مۆرفىم بە ياساي بەيەكەۋە ھاتنى دوو مۆرفىمى ۋەك يەك بوون بە يەكى ئەم مۆرفىمانە {ە+ە=ە} ، بەمەش {دە + ھويىت} دەبىت بە {دەويىت} . " (خضر، ۲۰۱۹، ۱۸۰) ، بەلام پيكرەتەي قالبى برگە لە رەگى رابردوۋدا يەك برگەيە لە جۆرى / CVC / ، ئەمەش نمونەيەكە بۆ ياساي سى پرۆسەي سى گۆرانكارىي دەنگى ، ھەرۋەھا لەم نمونانەدا : (۷)

- ا- كوشتى. ← دەكوژى.   ب- گەستى. ← دەگەزى.
پ- ناردى. ← دەنىرى.

لەم نمونانەي سەرەۋەدا ھۆكارى سەرەكى گۆرانى دەنگى رەگەكان [ش]، [بۆ]، [ژ] و [س]، [بۆ]، [ز] و [ا]، [بۆ]، [ئ]، [ھوكمى ياسا رىزمانىيەكانى زمانەكەيە ، نەك ھوكمى ياسا فۆنۆلۆژىيەكان ، كە لە ئەنجامى كاريگەريى و كارلىكى دەنگەكانەۋە دىتە كايەۋە ، بۆيە ھۆكارى فۆنەتيكى رۆلىكى سەرەكى لە

گۆرانی فۆرمى دەنگ لە رەگى كاردا دەبينت، كە دەكریت وەكو سىمايەك بۆ ناسىنەو و پۆلنكردى رېژەكانى كار (رابدو و داھاتو) سوودى لىبىنریت، بۆنمونه: (۸) "لە كارى [نوست]دا واو كە قاولە، كە كارەكە دەگۆرین بۆ داھاتو دەبیتە [دەنوئ] لیرەدا واو كە بۆتە نىمچە كونسنانت." (محەمەد، ۲۸۴، ۲۰۱۱)، ئەمەش دەچیتە چوارچىوئەى ياساكانى دەنگسازىي نافرەھەنگىيەو.

۱-۳-۴ دیاردەى ھەلگىرەنەو:

ھەرەھا يەككى تر لەو دیاردە دەنگیانەى ئاماژەمان پىكرد دیاردەى ھەلگىرەنەو (الاقلاب) بو، كە لە سنورى فرەيز و رستەكانىشدا رودەدات، بۆيە دەكریت وەكو ھۆكارىكى نافرەھەنگى گۆرانی دەنگەكان ھەژمار بكریت، بۆنمونه: (۹)

ا- نانبراو ← نان^۱ براو

ب- باران برە ← باران^۱ برە

پ- تاوانبار ← تاوان^۱ بار

ت- شەوبۆ و شىلان چوون بۆ سەيران . ← شەوبۆ و شىلان چوون^۱ بۆ سەيران .

ج- ترشى باينجان بخۆ . ← ترشى باينجان^۱ بخۆ.

ئەوئەى جىگای سەرنجە لە شىوئەزارى ھەولێردا لە كاتى گۆرینی ئامرازى {بۆ} بە {لۆ} دیاردەى ھەلگىرەنەو رەونادات، واتە ياساكە جىبەجى نابیت، چونكە [ب]ى دواى [ن] گۆردراوئە بۆ [ل]. بۆنمونه: (۱۰)

- كاوئە و كاروان چوون لۆ بازار . ← كاوئە و كاروان چوون لۆ بازار

بەشىوئەيەكى گشتى ئەم دیاردەيە ھىندە سرکە، تەنيا لە گۆکردندا ھەستى پىدەكریت، نەك لە نووسىندا، لەبەر ئەوئەى ھىچ جىاوازيبەكى واتاى ناھىتتە ئاراوئە، بۆيە بە دیاردەيەكى نافرەھەنگى دادەنریت، چونكە پەيوەندى بە فۆنەتيكى دركاندەوئە ھەيە، نەك فۆنۆتاكتىكى زمانەكە. ھەرەك پىشتر ئاماژەمان پىكرد واتا رۆلتيكى گرنگ لە جىاگردنەوئەى دەنگسازىي فەرەھەنگى

و نافرەهنگىدا دەبينى، بۆيە دەكرىت لە روانگەى واتاوه رەفتارى مۆرفۆلۆژى و سىنتاكسى دەنگەكان بكرىتە دەروازەيەكى فەرەهنگى بۆ لىك جياكردنەوهى ئەم دوو جۆره دەنگسازىيە، ئەمەش بە جياكردنەوهى كارلىكە فۆنەتيكى و فۆنۆلۆژىيەكان دەبىت ، لە نيو وشە و فرەيز و پرستەدا، جا ئەگەر كارلىكە دەنگىيەكان واتايان گۆرى، ئەوه دەچىتە خانەى دەنگسازىي فەرەهنگىيەوه ، بەهۆى رەفتارى فۆنۆلۆژىي دەنگەكانەوهيه، بۆنمونه : (۱۱)

ا- لە سەرەتاي وشەدا

{ +دال - تال ، +گيل - كيل ، +بیر - پیر ، +ژان - شان ، +زى

- سى ...هتد }

ب- لە ناوەرەستى وشەدا

{ هەنار + هەكار - ، هەژار + هەوار - ، دامین + داهین - ...هتد }

پ- لە كۆتايى وشەكاندا

{ بنیاد + بنیات - ، مهاباد + مهابات - ، باب + باپ - ، ریناز +

ریناس - ...هتد }

شایەنى ئاماژە پیکردنە تییینی ئەوه دەکەین ، که لە جیکەوتەى كۆتايى وشە سىماى /±/ کالدهبیتەوه و گۆرپینی واتا ناییننە ئاراوه، واتە ئەگەر سەلیقەى بیستنمان بەهیز بیت هەست دەکەین ، ئەم وشانە بەشیوهى { بنیات ، مهابات ، باپ ، ریناس ...هتد } یش گۆدەکرین، بۆیە ئەگەر کارلىکە دەنگىيەكان واتايان نەگۆرى، ئەوه دەچىتە خانەى دەنگسازىي نافرەهنگىيەوه، که بەهۆى رەفتارى فۆنەتيکیانەى دەنگەکانەوهيه، هەر وهک پيشتر ئاماژەمان پیکرد، کاتیک دەنگى [ک] دەکەوتتە پيش دەنگەکانى [ی،ئ،وئ] بە دەنگى [چ] قەلەو و تۆخ گۆدەکریت ، بەلام سىماى (-) لە دەست نادات ، بۆنمونه :

(۱۲)

لە کوی بووی ؟ ← لە چوی بووی ؟ ، هەر وهها کاتیک دەنگى [گ]

دەکەوتتە پيش دەنگەکانى [ی،ئ،وئ] بە دەنگى [ج] قەلەو و تۆخ

گۆدەکریت ، بەلام سىماى (+) لە دەست نادات ، بۆنمونه : (۱۳) گيان ←

جیان، ئەمەش بەگۆیرەیی قسەکەر دەگۆرێ، چونکە قسەکەر ئازادە، کە چۆن دەریدەبڕێت. ھەرۆھا لە نیوان دیالیکتەکاندا نمونەیی تر بەرچاوە دەکەوێت، بۆنمونە: (١٤)

زک zik (شیوہزاری ھەولێر)

سک sik (شیوہزاری سلیمانی)

دەبینین بەھۆی بوونی قاولی سارد (بزرۆکە) ھوہ لە نیوان دەنگی [ز] و [ک] ڕووپۆش بوو دەنگی پیش خویان دروست دەکەن و ناھیلن بگۆرین، ھەرۆھا نیمچە قاولەکانیش بەھەمان شیوہ ڕووپۆش بوو دەنگەکانی پیش خویان دروست دەکەن و ناھیلن سیما دەنگیھەکانیان بگۆریت، بۆنمونە: (١٥)

جوان، شوان، دیاری، دیوان

ئەم جوۆرە گۆرانەیی دەنگەکان دەچیتە خانەیی دەنگسازیی نافەرھەنگیھەو، چونکە واتای وشەکان ناگۆریت، بەھۆی نەگۆرانی سیمای دەنگیھەو، بەلکو تەنیا دەنگەکان قەلەو دەکرین، بەلام زۆرجارانیش لە سنوری وشەدا بەتایبەتیش دەنگە (گیراوە و خشۆک و ئەفریکاتەکان) سەرھەرای لیکچوونی فۆنەتیکی ھاوبەش، کەچی لە زۆر شوینیشدا لەبەر زەبری کاریگەری دەنگی دەورووبەر دەگۆرین، بۆنمونە: (١٦)

ا- چی بکەم. ← چی پکەم. ب- بچووک ← پچووک

شایەنی ئاماژە بۆکردنە ئەم گۆرانە دەنگیھە تەنیا لە شیوہزاری سلیمانی بە دیدەکریت، چونکە لە نیوان دەنگی [ب] و [چ] قاولی سارد (بزرۆکە) ھەییە، کە وا دەکات دەنگی [ب] پارێزراو بییت، بۆیە دەکریت بە پیی خواستی قسەکەر بە دەنگی [ب] یان [پ] گۆبکریت. بۆنمونە: (١٧)

ا- بەشدار ← بەژدار ب- ھەشتدە ← ھەژدە پ- پشندەر ← پژدەر

ت- دەستگرە ← دەسگرە ← دەزگرە ج- مسگرە ← مزگرە چ- باجتان داوہ ؟ ← باجتان داوہ ؟

ئەوھیی جینگەیی سەرنجە لە نمونەیی (١٧- ب) و (١٧- پ) و (١٧- ت) دا، دوو دیاردەیی دەنگی ڕوویانداوہ، بۆنمونە لە (١٧- ب) دا سەرھەتا دەنگی [ت]

كەوتووە دواتر دەنگى [ش] بۆ دەنگى [ژ] گۆراو، بەھەمان شىوہ لە (۱۷- پ) دا سەرھەتا دەنگى [ت] كەوتووە دواتر دەنگى [ش] بۆ دەنگى [ژ] گۆراو، ھەرودھا لە نمونەى (۱۷-ت) دا سەرھەتا دەنگى [ت] كەوتووە دواتر دەنگى [س] بۆ دەنگى [ز] گۆراو، بەشىوہىەكى گشتى لەم نمونانەدا دەبىنن كارلىك و گۆرانە دەنگىەكان لە چوارچىوہى وشە و فرەيز و رستەدا روويانداو، بەلام واتايان نەگۆريو، بۆيە ئەو كارلىك و گۆرانە دەنگىيانە دەچنە چوارچىوہى دەنگسازىي نافرەھەنگىەوہ .

۱-۳-۵ ياساكانى گۆزانەوہ :

ھەرودھا يەكىكى تر لەو دياردە دەنگىيانەى، كە دەچىتە چوارچىوہى دەنگسازىي نافرەھەنگىەوہ، كورتكردنەوہى بەشەكانى ئاخاوتنە لە چوارچىوہى رستەدا، بەھۆى ياساكانى گۆزانەوہ لە ريزمانى بەرھەمھىنان و گۆزانەوہ، ئەو ياسايانەش رۆنانى ژىرەوہى رستە وەردەگرىت و چەند كردهيەكيان بەسەردا جى بەجى دەكات پيش ئەوہى بيانگەبىننيتە رۆنانى سەرھوہ، وەك " گۆرانى جىناوى سەرەخۆيە بۆ جىناوى لكاو، گۆرانى جىناوى سەرەخۆ لە بەركارى بەيارىدە بۆ جىناوى لكاو و گۆرانى ئامرازى پەيوەندى سەرەخۆ بۆ جىناوى لكاو" (رەسول، ۲۰۱۵، ۳۷). ئەوہى جىگەى ئاماژە پىكردنە ئەم ياسايانەى گۆزانەوہ لەم كردهيەدا دوو سىماى دەنگى و واتايان ھەيە، ئىمە سىما دەنگىەكەمان مەبەستە، بۆنمونە : (۱۸)

۱- گۆرانى جىناوى سەرەخۆيە بۆ جىناوى لكاو، وەك: بەمن

دەخورى. ← پىم دەخورى .

ئەمەش بە پىي ياسايەكى ريزمانىيە " ئەگەر ئەو دانە ريزمانىيە دواى پيشبەندى {بە} بە جىناوى سەرەخۆ دەربرا، ئەوا {بە} دەبىتە {پى} ". (ئەمىن، ۲۰۰۹، ۲۴۰). ھەرودھا نمونەى ترىش بەرچاو دەكەوئىت، بۆنمونە: (۱۹)

۱- لە تۆ دەدەم. ← لىت دەدەم . ۲- دەرگاكەى لەسەر ئىمە داخست

← دەرگاكەى لەسەرمان داخست .

ب- گۆرانى جىناوى سەرەخۆ لە بەركارى بەيارىدە بۆ جىناوى لكاو،

بۆنمونه: (۲۰)

ا- بە ئەوم دا . ← پىم دا . ب- لە ئەوم گرت . ← تىم گرت . ← گرتىم .
پ- گۆرانى ئامرازى پەيوەندى سەربەخۆ بۆ جىتاوى لكاو،

بۆنمونه: (۲۱)

ا- چووم بۆ زانكو . ← چوومە زانكو . ب- لە ئەو ماله ← لەو ماله
پ- لە ئىره ← لىره

ئەوھى جىگەى سەرنجە لە نمونەى (۲۱-ب) و (۲۱-پ) دا ، دوو دياردەى دەنگى ڕوويانداو، بۆنمونه لە (۲۱-ب) دا ، سەرەتا دەنگى [ئ] كەوتوو دواتر ھەر دوو دەنگى [ە] ، چونكە لە ڕووى ھىزەوھ وەكو يەكن واتە ھەردووکیان كورتن، بۆيە يەکیکیان دەمىنیتەو، بەلام لە نمونەى (۲۱-پ) دا ، سەرەتا دەنگى [ئ] كەوتوو، دواتر ، چونكە دەنگى [ئ] بەھىزترە، لە ڕووى درىژىيەوھ دەبىنين كاریگەرى كردۆتە سەر دەنگى [ە] ، كە كورتترە بۆيە بۆخۆى ماوھتەو، بەشىوھەكى گشتى ئەو گۆرانه دەنگىيەى لە بەشە ئاخاوتنەكانى ئەم پستانەى سەرەوھ ڕوويانداو، ھىچ پەيوەندىيەکیيان بە ياسا فۆنۆلۆژىيەكانەوھ نىيە، چونكە گۆرانی دەنگەكان گۆرانی واتای جىتاو و ئامرازە سەربەخۆكانى بەدواى خۆيدا نەھىناو، بەلكو گۆرانی واتای لە نىوان ڕۆنانى سەرەوھ و ژىرەوى ھەندى لە پستانەکاندا ڕويداو ، بۆنمونه : (۲۲) لە پستانەى

بە من دەخوری . (رۆنانى ژىرەوھ-فۆنۆلۆژى) ← پىم دەخوری .
(رۆنانى ڕوكەش - فۆنەتىك)

لە رۆنانى سەرەوھیدا دوو واتای ھەيە :

۱- پىيەكانم دەخوری .

۲- دەتوانم بىخۆم .

ھەرۆھا" لە زمانى كوردىدا ئەو پرىپۆزىشنانەى لەگەل ئەو جورە فرمانانە دەرئەكەون، كە چەمكى گویزانەوھ Dative Case ئەگەيەنن، وەك :
(چوون بۆ ...دان... بە ...ھتد) ئەشى پرىپۆزىشنەكە بە پاشگرى فرمانى {ە-} جىگىر بكرىت، بۆنمونه : (۲۳)

- ا- ئىمە ھاتىن بۇ سلىمانى . ← ئىمە ھاتىنە سلىمانى .
ب- ئەوان دايان بە ئازاد . ← ئەوان دايانە ئازاد .
گەر كاتى فرمانەكە لە ئىستاي تەواودا (Present Perfect) بى ، پاشگرە
فرمانىيەكە قالبى (تە) ئەگرىتە خۇي، بۆنمونه : (۲۴)
ئىمە ھىتاومانە بۇ ئىرە . ← ئىمە ھىتاومانە تە ئىرە .
گەر رەگى فرمانەكە بە كۆنسانت كۆتايى ھاتىي ...بەنەمانى جىناوى لكاو
لەگەل رەگى فرمانەكە {وو} ئەبى بە {و} و فرمانى بى ھىز (ە) ئەتويتەو،
بۆنمونه : (۲۵)
ئىمە ناردووومانە بۇ بەغدا . ← ئىمە ناردووومانە تە بەغدا . ← ئىمە
ئازادمان ناردو تە بەغدا .
ھەمان شت گەر فرمانەكە تىنەپەر بوو و بگەرى رىستەكە بگەرى رىستەكە
لە كەسى سىيەمى تاكدا بى - وەك باسكرا {وو} ئەبى بە {و} و فرمانى بى
ھىز {ە} ئەتويتەو، بۆنمونه : (۲۶)
ا- ئەو رۆيشتوو بە ھەولير . ← ئەو رۆيشتوتە ھەولير .
ب- بەرزو بوو بە پىاو . ← بەرزو بوو تە پىاو . " (ئەمىن،
۲۰۰۹، ۱۳۸، ۱۳۹) .

۱-۳-۶ دەسەلاتى رەگ :

يەككى تر لە و دياردە نافرەھەنگىيانە لە زمانى كوردىدا ، دەسەلاتى
رەگى كارە لە چۆنيەتى پيوەلكانى جىناوى لكاودا، بۆنمونه چۆنيەتى
پيوەلكانى جىناوى لكاوى {- ات / يت} بە رەگى كار لە زمانەكەماندا جياوازه
، ھۆكارەكەشى بۇ دەسەلاتى رىزمانى زمانەكەمان دەگەریتەو لە چۆنيەتى
مامەلەكردنى دوو لايەنەى رەگ لەكاتى وەرگرتنى جىناوى لكاوى كەسى
سىيەمى تاك {- ات / يت} ، ھەرچەندە جياوازي ژىنگەى فۆنۆلۆژى دەور
دەبىنيت، بەلام دەسەلاتى رەگ لە حالەتى رانەبردوودا، بەھۆى دەنگى كۆتايى
رەگەكەو رۆليكى گرنىگ لە وەرگرتنى ئەلۆمۆرفىك و رەتكردنەو
ئەلۆمۆرفىكى ترى ھەمان مۆرفىمدا دەبىنيت، " واتا {- ات / يت} دوو

ئەلۆمۆرفى ھەمان مۆرفىمىن لە دوو ژىنگەي فۆنۆلۆژىي جىياواز دەردەكەون، ياساى دەركەوتنىيان بەم جۆرەيە، گەر پەگى داھاتووى فرمان بە [و] كۆتايى ھاتبى ، جىناوھ لكاوھكە قالبى {-ات} دەگرىتەخۆ ... لەم حالەتەدا [و] دەبى بە [و] ي بى دەنگ W و [ە] دەتويىتەوھ، بۆنمونه: (۲۷)

چاوك	پەگى پانەبردو	جىناوى لكاوى كەسى سىيەم
ا-خواردن	خۆ	دەخۆ + ات ← دەخوات
ب- پۆيشتن	پۆ	دەپۆ + ات ← دەپوات
پ-كردن	كە	دەكە + ات ← دەكات
ت- بردن	بە	دەبە + ات ← دەبات

لە ھەموو حالەتتىكى تردا جىناوى لكاوى كەسى سىيەمى تاك لەگەل كاتى داھاتووى فرمان بە {-ىت} دەردەكەويى ... ، بۆنمونه : (۲۸)

چاوك	پەگى پانەبردو	جىناوى لكاوى كەسى سىيەم
ا-پرسين	پرس	دەپرسىت
ب-چوون	چ	دەچىت
پ-مردن	مر	دەمرىت
ت- شكان	شكى	دەشكىت
ج- نووستن	نو	دەنووت " (ئەمىن، ۱۵۰، ۲۰۰۹) .

كەواتە ھۆكارى سەرەكى دەركەوتنى {-ات / ىت} بۆ دەسەلاتى پەگى كار دەگەرپىتەوھ ، بەمەش دەكرىت ئەم دياردەيەش لە چوارچىوھى ھۆكارە نافرەھەنگىيەكاندا پۆلئىن بكرىت ، كە رپسا فۆنەتيكىيەكان حوكمى دەكەن.

۱-۳-۷ بارى بکەر ناديار :

دياردەي بکەر ناديار يەكئىكە لە بابەتەكانى ريزمان، ئەم دياردەيە لە ريزمانى كوردىدا لىكۆلئىنەوھى زۆرى لە بارەوھ كراوھ، بەلام زۆرىنەي تووژىنەوھكان لە لايەنى مۆرفۆلۆژى و سىنتاكسىيەوھ شرۆفەي بابەتەكەيانكردوھ ، ئەمەش واتاي ئەوھ ناگەيىت ، كە ئەم دياردەيە لە كارىگەري لايەنى دەنگسازىيەوھ بەدەرىيەت، بەتايبەتيش لە جياكردنەوھى

نىشانەى تافى رابردو و داھاتوى بارى بىكەر نادىيار، "نىشانەكانى كاتى دەچىتەسەر // بۆ رابردو و /ئ/ بۆ داھاتو" (ئەمىن، ۲۷۱، ۲۰۰۹)، كە يەككە لە ھەنگاۋەكانى گواستىنەوھى رىستەيەكى بىكەردىيار بۆ بىكەر نادىيار لە زمانى كوردىدا ، بەلام ئەم دىياردەيەى گۆرپانى دەنگى [ا] بۆ [ئ] لە نىوان كاتى رابردو و رانەبردوودا بۆ كارىگەرىي رەگى كارەكە دەگەپىتەوھ و لە ژىر كارىگەرىي ھۆكارى رىزمانى زمانەكەدايە ، نەك ھۆكارى فونولۇژى ، چونكە "ھىنان و دانانى نىشانەكانى تافى رابردو // و تافى رانەبردو /ئ/ پەيكالى تافى كردارەكەيە و نايىت بەگۆرپىنى // بۆ /ئ/ بىبىرئىت ، كەواتە ئەمە گۆرپىن نىيە، تاۋەكو بەپىئاۋژۆيەكى فونولۇژىيانە دابنرئىت ."(مەھووبى ۲۰۲۰، ۲۳۲). واتە گۆرپىنى // بۆ /ئ/ دىياردەيەكى فونولۇژى نىيە، بەلكو دىياردەيەكى رىزمانىيە و پەيوەندى بە كاتى رەگى كارەوھەيە، بەمەش ئەو بارە دەنگىيەى لە دىياردەى بىكەر نادىياردا ھەستى پىدەكرئىت لە چوارچىوھى دەنگىزىي نىفەرھەنگىدا لىكدانەوھى بۆ دەكرئىت بەگۆرپەى رىزمانى زمانەكە، كە دەكەويىتە ژىر ھوكمى رىسا فونەتىكىيەكان. ھەرچەندە ھەندى جار بە گۆرپەى رەگى داھاتوى كارەكە ، ھەندى دىياردەى گۆرپانى دەنگى بەرچاۋ دەكەويىت، بەلام ئەم دىياردانە لە چوارچىوھى فونولۇژىيەكى زمانەكە لىكدانەوھى بۆ دەكرئىت ، لەوانەش نەگونجانى بەدوای يەكدا ھاتنى دوو دەنگى قاول و دىياردەى گۆرپانى دەنگى بى دەنگ بۆ دەنگدار ، كە بەگۆرپەى دىياردەى دابەشبوونى تەواۋكەرانە لىكدەدرئىتەوھ ، "كەوتنى / ە / ى زنجىرە "ە" ى نمونەكانى (نوسىن ← نوسرا ← دەنوسرئىت) ، دەرەنجامى رىساي ۷۷ يىە و دىياردەيەكى فونولۇژىيانەيە، ئەلتەرناسىيۋنەكانى (رشتن ← رشتى ← دەپىرئىت ← دەپىرئىت) و (رژان ← رژاندن ← رژىنرا ← رژىنرا ← دەرژىنرئىت) دىياردەى فونولۇژىيانەن و بەندىن بە دابەشبوونى تەواۋكەرانەوھ ، بۆنمونه : (۲۹)

- ا- رشتن ← رشتى. ← دەپىرئىت. ← دەپىرئىت.
  - ب- رژان ← رژاندن ← رژىنرا ← رژىنرا ← دەرژىنرئىت .
- "(مەھووبى، ۲۳۲، ۲۰۲۰). ھەرۋەھا نمونەى ترىش لەم بارەيەوھ بەرچاۋ

دەكەوئیت ، بۆنمونه : (۳۰)

پ- خواستن ← خواستی . ← خوارا . ← دەخوارى . / دەخوارى .

لەم بارەيەو (بەرزنجى، ۱۹۸۸، ۶۸) پيى وایه : " ليرەدا ياسايەكى دەنگسازى بەربلاو لە زمانى كوردیدا كاردەكات، ئەويش ئەويە : ئەگەر دوو دەنگى بى دەنگ بەدوای يەكتردا هاتن و لە ئەنجامى گۆرانی دارشتنى وشەو دەنگى دوایيان بوو بە ئاوازدار ، ئەوا دەبى دەنگى يەكەميش بگۆررى بە بەرانبەرە ئاوازدارەكەى، ئەم ياسايە بە تايبەتى لە كۆنسنانتە تەوژمدارەكان و خشۆكەكاندا بەدیدهكرى .

/كۆنسنانت/ ← /+ئاوازدار / + ئاوازدار /

/س/ ← /ز/ ، /ت/ ← /د/ ، /ك/ ← /گ/ ، /ف/ ← /ف/ ، /ش/ ← /ژ/ .

بە بۆچوونى ئيمە يەكئىك لە ھۆكارەكانى بوونى بۆچوونى جياواز لە ليكدانەوھى گۆرانه دەنگيەكان لە رەگى كادا، بۆ يەكلانەبوونەوھى زمانەوانانى كورد دەگەریتەو، بەوھى ئايا رەگى رانەبردوو لە رەگى رابردوو ھەلدەگوازرى يان بەپيچەوانەو رەگى رابردوو لە رەگى رانەبردو ھەلدەگوازرى، كە ئيمە لەگەل بۆچوونى دووھمىن ، چونكە بەشيۆەيەكى رپوونتر و لۆژيكي تر دياردەى گۆرانه دەنگيەكان لە رەگى كارهكەدا دەردەكەوئیت . جگەلەو زۆر گۆرانكارى ترى دەنگى بەسەر رەگى كارهكەدا ديت، لەكاتى وەرگرتنى ئامرازى بکەر ناديار { - ر } ، كە دەچیتە چوارچيۆەى ياساكانى فونۆتاكتيكي زمانەكە، لەوانەش، بۆنمونه : (۳۱)

۱- گۆرپنى قاولى < ە > بە بزۆكە < + > وەك : خستن ← خە ← خرى /

خرا ، بردن ← بە ← برى / برا .

۲- گۆرپنى قاولى < ئ > بە بزۆكە < + > لە بناغەدا . وەك : نان ← نى

← نرى / نرا .

۳- گۆرپنى قاولى < + > بە قاولى < ى > . وەك : گرتن ← گر ← گير

/ گيرا .

۴- گۆرپنى قاولى < و > بە قاولى < و > . وەك : خواردن ← خو ←

خورى / خورا .

۵- لە ناوچوونى مۆرفىمى نادىيارى (بىزى) {ر-} يان لىكدانى ھەردوو <ر> ى نادىيارى و <ر> ى بنجى بناغەى كار ،بۆنمونە : (۳۲) گۆرپىن
 ← گۆر ← گۆرپ / گۆرا . " (زەرى يوسوپوفا، ۱۹۸۷، ۹۰). ھەرودھا لەم بارەيەو (ئەمىن، ۲۷۴، ۲۰۰۹) دەلەيت : " ئەگەر رەگى فرمان بە <ر> كۆتايى ھاتبى بە شىوھىەكى گشتى {ر-} ى بگەر نادىيارى دەتويتهو ، بۆنمونە :
 (۳۳) گۆرپىن ← گۆر+را ← گۆرا . دىرپىن ← دىر+را ← دىرپا . " لە ھەندى زارپىش بە تايبەتى لە چاوگە يايىھەكاندا ، ئەگەر رەگى كارەكە بە <ر> كۆتايى ھاتبوو، ئەو دەنگى [د] لە نىوان <ر> ى رەگەكە و {ر-} ى نىشانەى نادىيارىدا پەيدا دەبىت ، بۆنمونە : (۳۴)

- ا- كرىن : كرىدا (كر+د+را) يان : كرا
- ب- گۆرپىن : گۆردرا (گۆر+د+را) يان : گۆرا

ھۆى زيادكردنى دەنگى [د] لە نىوان <ر> ى رەگەكە و {ر-} ى نىشانەى نادىيارىدا، دەگەرپىتەو بۆ يەككە لە ياسا فۆنۆلۆژىيەكان، كە پىيى دەلەين ياساى لىكئەچوونى دەنگ (جىاكردەو) ". (dissimilation)
 (بەرزنجى، ۱۹۸۸، ۶۶). ھەرچەندە دارپشتى ئەم ياساينەش بۆ لىكدانەوھى دياردە دەنگىيەكان لە رەگى كاردا ناويزەى تىدەكەوئ ، بۆنمونە : (۳۵)
 گۆرپىنى قاوئى <ۆ> بە قاوئى <و> . وەكو : خواردن ← خو ← خورى / خورا ، بەلام ھەمان دەنگ وەك خوئى بەبى گۆران لە { شۆردن : شۆرا ، دەشۆرئ } دا دەمىنپتەو، بۆنمونە : (۳۶)
 شۆردن : شو ← دەشۆم ← دەشۆرئ . " (سەرچاوى پيشوو: ۷۳) .

ھەرودھا نمونەى ترپىش بەرچاو دەكەون لەوانەش، بۆنمونە : (۳۷)
 گۆرپىنى قاوئى <+> بە قاوئى <ى> . وەك : گرتن ← گر ← گىر / گىرا ، بەلام ھەمان دەنگ وەك خوئى بەبى گۆران لە { كردن : كرا ، دەكرئ } دا دەمىنپتەو و ناىيت بە <ى> ، بۆنمونە : (۳۸) كردن : كە ← دەكەم ← دەكرئ .

ئەنجام

۱- خالى سەرەكى جياوازى نىوان دەنگسازىي فەرەھەنگى و نافرەھەنگى گۆرپانى واتايە، كە لە ئەنجامى كارىگەرىي گۆرپانى دەنگىيەو پوودەدات ، بۆيە ئەگەر گۆرپانى دەنگى گۆرپانى واتاي لىبكەوئىتەو، ئەو دەياردەيەكى مۆرفۆفۆنۆلۆژىيە و دەچىتە چوارچىوۋى دەنگسازىي فەرەھەنگىيەو لە سنورى وشەدايە ، بەپىچەوانەشەو ئەگەر گۆرپانى دەنگى گۆرپانى واتاي بەدوادا نەيەت، ئەو دەياردەيەكى فۆنەتىكىيە و دەچىتە چوارچىوۋى دەنگسازىي نافرەھەنگىيەو لە سنورى فرەيز و رستەدايە .

۲- يەككىك لە بنەماكانى دەنگسازىي بەرەھەمەتپان لىكجياكردنەوۋى فۆنەتىك و فۆنۆلۆژىيە لە روى نواندى رۆنانى سەرەو و ژىرەو، ئەمەش رىگەي بۇ لىكدانەوۋى چەندان دياردەي دەنگى لە سنورى فرەيز و رستەدا خۆشكرد، بەگويرەي جياوازى زمانەكان بۇ دياردە رىزمانىيەكان، لەوانەش : شىوازى نەرىكردن، پەيدا بوونى مۆرفى بەتال، دارشتنى رەگى كار ، دياردەي ھەلگىرەنەو، ياساكانى گويزانەو، دەسەلاتى رەگ و بارى بىكەر ناديار .

۳- دەنگسازىي نافرەھەنگى پەيوەندى بە رۆنانى سەرەو (فۆنەتىك) ھەيە، كە لە ژىر دەسەلاتى ياسا رىزمانىيەكانى زماندايە، نەك فەرەھەنگى ئاوەزى ، بە واتايەكى تر بۇ يەكجارە و ژىنگە دەنگىيەكە حوكمى دەكات .

سەرچاوهكان

بەزمانى كوردى :

- ۱- ئەمىن ، وريا عومەر (۲۰۰۹) ئاسۆيهكى ترى زمانهوانى ، بەرگى يەكەم ، چاپى يەكەم ، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوهى ئاراس - هەولێر.
- ۲- بەرزنجى، فەرەيدوون عەبدول (۱۹۸۸) ناديارى، نامەى واستەر، كۆلێژى ئاداب، زانكۆى سەلاحەدين/هەولێر.
- ۳- بابكر، سألح عبدالله (۲۰۱۶) ريبازى مۆرفۆلۆژىي فەرەهەنگى لە شىكردنەوهى گيرەكەكانى زمانى كوردىدا، نامەى ماستەر، فاكهلتى پەروەردەى قەلادزى- زانكۆى راپەرین.
- ۴- خضر، هاوکار عمر (۲۰۱۹) ياسا مۆرفۆفۆلۆژىيەكانى گۆرانی رەگى داها تو بۆ رابردو، گۆفارى توێژەر، بەرگى دوو، ژمارە سى .
- ۵- رەسول ، عەبدوللا حوسەين (۲۰۱۵) چەند باسێكى وردى زمانهوانى - كوردى، بەرگى يەكەم، لە بڵاوكراوەكانى ناوهندى ئاوێر - چاپخانهى هێقى - هەولێر .
- ۶- فەتاح، محەمەد مەعروف و قادر، سبح رەشىد (۲۰۰۶) چەند لایەنىكى مۆرفۆلۆجى كوردى ، چاپخانهى پروون- سلیمانى.
- ۷- فەقى ئىبراھىم ، هاوسەر نەوزاد (۲۰۲۲) دەنگسازى بەرەمەھىنان لە نىوان دەنگسازىي كىشناسى و دەنگسازىي كەرتە دەنگىيە خودكارىيەكاندا. تىزى دكتورا ، كۆلێژى پەروەردە ، زانكۆى راپەرین.
- ۸- قادر ، عادل رەشىد (۲۰۰۸) فۆنۆلۆژىي زمانى كوردى - كرمانجىي سەروو، تىزى دكتورا- كۆلێجى زمان/ زانكۆى سلیمانى .
- ۹-..... و احمد ، بىستون حسن (۲۰۱۶) ياساكانى كەوتن و كلۆركردنى فۆنىمى /د/ لە زمانى كوردىدا ، گۆفارى زانكۆى راپەرین، ژمارە ۷، بەرگى ۳ .
- ۱۰- مەعروف ، عەبدولجەبار مستەفا و سەعید ، سازان زاھىر (۲۰۱۸) زانىارىي فەرەهەنگىي- نواندى فۆنۆلۆژىي لە كوردىدا، گۆفارى زانكۆى راپەرین، سالى پىنجەم ، ژمارە ۱۵- پانىه.
- ۱۱- محەمەد، مەسعود (۲۰۱۱) هەندى بابەتى زمان و رىنووسى كوردى، چاپى يەكەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوهى ئاراس.

۱۲- مەحوىي ، محەمەدى (۲۰۲۰) بارى بکەر ناديار ، چاپى يەكەم ، چاپخانهى کارۆ- سلیمانى .

۱۳- محیدین، بازيان یونس (۲۰۱۳) پەيوەندى ئاستى مۆرفۆلۆجى بە ئاستى فۆنۆلۆجى و سینتاکس، چاپخانهى موکریان - هەولێر.

۱۴- یوسۆپوفا ، زەرى (۱۹۸۷) کار ، وەرگێرانى كوردستان موکریانى، گۆڤارى رۆشنیبرى نوى، ژماره ۱۱۶.

بەزمانى ئینگلیزى :

15-Katamba,F.(1993) Morphology,London,Macmillan Press.

16- Kiparsky, P. (1973) Phonological Representation.

17-Harry Vander Hulst&Norval Smith (1982) The Structure of Phonological Representations (part 1), Foris Puplications Dordrecht-holland-cinnaminson.

سەرچاوهى ئەلیکترۆنى :

18- <https://www.google.com/lexicalmorphologyandphonolog>

19- <https://www.google.com/search?q=lexical+morphology+and+phonology>

المخلص

هذا البحث بعنوان (الاصوات غير المعجمية في اللغة الكردية)، حدود هذا البحث في اطار اللهجة الكرمانجية الوسطى، ولذلك كانت نماذج البحث على حسب محاور الموضوع مقسمة ضمن اطار هذه اللهجة على حسب المنهاج التزامني التحليلي. اهداف هذا البحث واهمية تظهر من خلال تسليط الضوء على هذه الظاهرة اللغوية التي يطرأ عليها تغيير في الاصوات، الهدف من هذا البحث التوصل الى ان التغيير الصوتي اذا لم يصحبه تغيير في المعنى فان الظاهرة صوتية وتدخل في اطار الاصوات غير المعجمية ضمن الجملة، وهذا ما مهد الطريق الى العديد من الفرضيات حول الظاهرة الصوتية على حسب الفروق اللغوية للظواهر اللغوية ومنها: اسلوب النفي ، ظهور المورف الخالي، صياغة الجذر الفعل، ظاهرة الاقلاب، قوانين التحويل ، سلطة الجذر و حال المبني للمجهول، ولهذا الغرض تم تقسيم البحث على ثلاثة محاور: المحور الاول: المدخل، المحور الثاني: الاطار النظري للاصوات غير المعجمية، المحور الثالث وكان مخصصا للحديث عن ظاهرة غير المعجميات في اللغة الكردية .

كلمات الدالة: الاصوات غير المعجمية ، الاصوات المعجمية ، مدخل المعجمي، المعجم الذهني، الهيكل السطحي (البنية السطحي) .

Abstract

This research is titled “Post-Lexical Phonology in the Kurdish Language”. The scope of the research includes Central Kurdish (Sorani) Dialect. Therefore, the examples presented here are relevant to this dialect and they are analysed according to Synchronic-Analytic method. The aim of the research is to examine the linguistic phenomena which undergo phonological changes. As a result, this research has concluded that if phonetic changes do not undergo semantic changes, this is considered a phonological phenomenon and is included within the scope of post-lexical phonology on phrase and sentence level according to differences of languages in linguistic phenomena, among which are negation, empty morph appear, verb root derivation, the flipping phenomenon, transformational rules, Authority root and the state passive voice. Accordingly, this research has been divided into three sections. The first section is an introduction to the topic. In the second section, the scope of post-lexical phonology is demonstrated. The third Section three is about Post Lexical Phonology phenomenon in the Kurdish language.

Key Words: Post Lexical Phonology, Lexical Phonology, Lexical Entry, Mental Lexicon, Surface Structure.